

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/21974> holds various files of this Leiden University dissertation

Author: Hermans, Dagobert Bernardus Maria

Title: Middeleeuwse woontorens in Nederland : de bouwhistorische benadering van een kasteelvorm

Issue Date: 2013-10-17

Hoofdstuk 5

Het ontstaan van de woontoren

Inleiding

De toren komt als zelfstandige bouwvorm al vroeg bij kastelen voor, ook in Nederland. Het was 'een kasteelsymbool par excellence'.¹ Van de kastelen uit de periode ca 1050-ca 1250 die in hoofdzaak bestonden uit een al dan niet vrijstaande toren zijn er vrijwel geen bewaard gebleven. Over deze vroege torens, zowel de nog bestaande als de verdwenen, is mede daardoor vrij weinig bekend, ook omdat ze onvoldoende zijn gedocumenteerd of onderzocht. De vraag is of deze torens in oorsprong solitair stonden of onderdeel uitmaakten van een groter kasteel en als ze solitair stonden of ze dan tot de woontorens gerekend kunnen worden. In dit hoofdstuk wordt op deze vragen een antwoord gegeven.

Figuur 1 Kasteel Ooij (Gld.) met op de voorgrond de vermoedelijk 12de-eeuwse toren, volgens het opschrift opgetrokken in 'duifsteen' ofwel tufsteen. Uit deze afbeelding kan niet worden afgeleid of de toren in oorsprong solitair stond op de heuvel of binnen een ringmuur. Tekening van A. de Haen II. RPK, inv.nr. BI-1897-387-B-21

5.1 Vroege torens in Nederland

Janssen onderscheidt twee periodes in de bouw van kastelen in de vorm van torens, namelijk torens die vallen onder de 'versterkte residenties van kleine dynasten' en de 'woontorens'.² De eerste zijn volgens hem gebouwd in de periode tussen circa 1050 en circa 1250. De 'woontorens' zijn volgens hem gebouwd van circa 1225 tot circa 1450.³ De vroege torens zijn volgens Janssen gebouwd door kleine dynasten, feodale machthebbers die in sociaal opzicht de gelijken waren van bijvoorbeeld de graven van Gelre of Holland.⁴ Daarin verschillen zij met de bouwers van woontorens die vrijwel allemaal behoren tot de ministerialen en de lage adel zoals blijkt uit hoofdstuk 6.

Tot de vroege torens kunnen onder meer gerekend worden:

naam	bouwjaar	maat	vorm	muurdikte	materiaal	positie opdrachtgever	solitair
Ooij (Gld.)	vóór 1184	ca 11 x 11 m. ⁵	vierkant	1,8 m.?	tufsteen	hoge adel	nee?
Kessel	ca 1100	ca 16 x 14 m.	rechthoek	2 m.	natuursteen	hoge adel	nee?
Didam	XIIA	Ø 20 m.? ⁶	rond ⁷		tufsteen	hoge adel	?
Altena	ca 1150	?	achthoek	?	?	hoge adel	ja?
Valkenburg	ca 1165	Ø 16 m.	16-hoek	3,5 m.	natuursteen	hoge adel	nee

¹ Olde Meierink 1997, 1.

² Janssen m.m.v. Hermans 1996, 32-37 en 82-96.

³ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 82. Deze datering komt overeen met de conclusies uit onderhavig onderzoek.

⁴ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 34.

⁵ Deze maat is verkregen door de kadastrale minuut met de tekeningen van Pronk te vergelijken.

⁶ Fahne stelt in 1880 dat de toren een doorsnede had van 20 voet en dat de ingang 16 voet hoog lag. Zie Fahne 1880, 28. Waar hij zich op baseert is niet duidelijk. Een doorsnede van 20 voet, ruim 6 meter, lijkt vrij klein. Omdat in Duitsland in 1868 het metrieke stelsel is ingevoerd, zou het kunnen zijn dat Fahne 20 meter bedoelt, wat meer realistisch zou zijn. In dat geval zou echter een entree op 16 meter hoog weer onrealistisch zijn, maar uitgesloten is het niet. Ook Huissen en Stein hebben een hoog gelegen ingang.

⁷ Ontleend aan de afbeelding bij Fahne 1880, 28. Fahne zegt over deze afbeelding: 'Dieser Thurm wurde 1609 abgebrochen und wahrscheinlich damals die flüchtige Abbildung davon genommen, welche auf der vorhergehenden Seite [p. 28, auteur] in Holzschnitt wiedergegeben ist'. Het is niet duidelijk op welke 'flüchtige Abbildung' hij zich baseert.

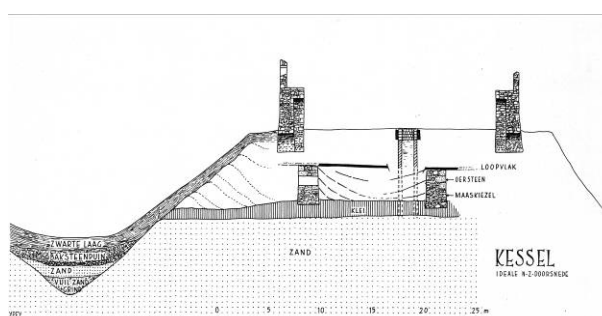
Huissen	XIIB	Ø 14 m.	rond	3,5 m.	tufsteen	landsheer	ja?
Bergh	ca 1200	Ø 12 m.	rond	3 m.	tufsteen	hoge adel	nee?
Stein	ca 1200	Ø 9,3 m.	rond	2,4 m.	natuursteen	hoge adel	nee?
Oostvoorne	ca 1200	12,6 x 12,6 m.	vierkant	2,6 m	baksteen	hoge adel	nee
Bronkhorst	XIIIa	15 x 13,5 m. ⁸	rechthoek	2 m.	baksteen	hoge adel	nee?
Meerum	XIIIa?	14,5 x ? m.	?	3,8 m.	natuursteen	hoge adel	nee?
Valkenburg	XIIIa	Ø 19 m.	10-hoek	2,5 m.	natuursteen	hoge adel	nee
Heusden	XIIIa		8-hoek			hoge adel	nee

Uit de tabel vallen de volgende zaken op te maken. Er is niet alleen sprake van een verschil in bouwperiode met de woontorens, maar ook in de sociale en maatschappelijke positie van de opdrachtgevers zoals Janssen al stelde. Zonder uitzondering zijn deze vroege torens gebouwd door personen die behoorden tot de hoge adel.

5.2 De vroege torens bouwkundig gezien

Is er naast een verschil in de positie van de opdrachtgever en de datering ook een bouwkundig verschil tussen de torens uit de twee periodes? Zoals uit bovenstaande tabel blijkt, hadden de vroege torens over het algemeen een grotere buitenmaat dan de woontorens.⁹ Gemiddeld een maat van 14 meter tegen een maat van 10 à 12 meter bij de woontorens. Ook de muurdikte is over het algemeen groter dan die van woontorens. Gemiddeld 2,7 meter tegen gemiddeld 1,5 meter bij de woontorens. Bij de vroege woontorens als Duurstede en Zuilen, beide gebouwd door een lid uit de familie Van Zuilen, komt nog eenzelfde muurdikte voor, maar bij de latere woontorens zijn de muren een stuk dunner. Dat het materiaalgebruik afwijkt - vrijwel alle torens zijn opgetrokken uit natuursteen - kan grotendeels worden verklaard uit het feit dat die torens zijn gebouwd vóór 1200, het moment van de introductie van de baksteen in Nederland. Opvallend is ook dat de vroege torens vaker een ronde of veelhoekige vorm hebben in tegenstelling tot de woontorens die vrijwel alle vierkant of rechthoekig zijn. Over de hoogte van de torens is slechts van enkele iets te zeggen. Didam telde volgens mijn reconstructie drie bouwlagen boven de kelder (4 niveaus, zie fig. 3), Ooij drie plus een kap (5 niveaus, fig. 1) en Bronkhorst vermoedelijk drie (4 niveaus, fig. 4).¹⁰ Het aantal bouwlagen sluit redelijk aan bij de doorsnee hoogte van de woontorens.

Zeune noemt als één van de verschillen nog dat de vroege torens geen gewelf boven de begane grond hadden, maar een houten balklaag, terwijl de latere torens dat wel hadden.¹¹ Een dergelijk onderscheid is er voor de Nederlandse torens niet aan te tonen omdat er in Nederland zoals gezegd vrijwel geen vroege torens over zijn.

Figuur 2 Doorsnede over de burchtheuvel van Kessel met in de heuvel de restanten van de oorspronkelijke rechthoekige toren. Uit het onderzoek is niet duidelijk geworden of de toren solitair stond of omgeven was door een ringmuur. Tekening J. Ypey 1951. RCE, inv.nr. 2007-01532

⁸ Zie voor de reconstructie van deze maat Hermans 2006.

⁹ Zie hiervoor de tabel in hoofdstuk 7.

¹⁰ Of Bronkhorst een plat dak of een kap heeft gehad is niet duidelijk.

¹¹ Joachim Zeune in zijn lezing 'Towerhouse Architecture in Southern Germany' op het symposium "'A House Such as Thieves Will Knock At'. The Tower as Late Medieval Lordly Residence' te Stirling op 19 juni 2010.

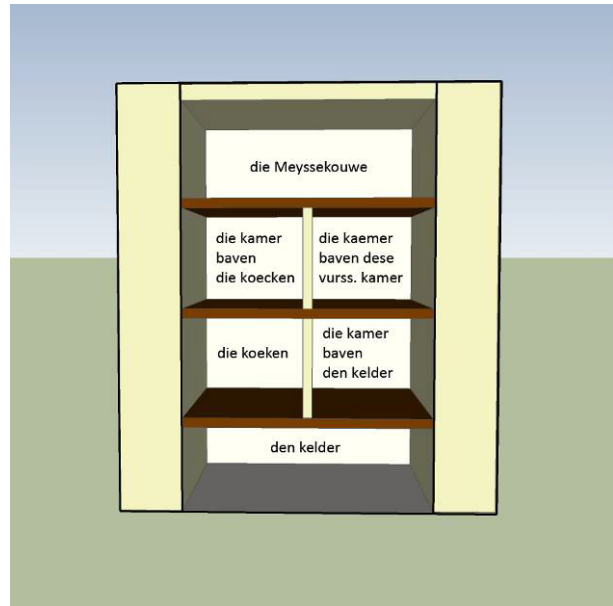
5.3 Solitair of niet?

Essentieel voor de vraag of de vroege torens tot de woontorens gerekend kunnen worden is of de torens solitair stonden. Van een aantal torens is dit niet zeker, bijvoorbeeld bij Bergh of Bronkhorst. Bij Bergh is een archeologische waarneming tijdens werkzaamheden verricht, maar kon niet worden vastgesteld of de aangetroffen ringmuur rond de 13de-eeuwse toren tot de oorspronkelijke opzet behoorde. Bij Huissen is eveneens archeologisch onderzoek verricht. Bij dit onderzoek zijn geen resten van de ringmuur, bekend uit afbeeldingen, aangetroffen.¹³ Afgaande op de rode kleur van deze muur op de afbeeldingen tegen een geelbruine kleur van de tufstenen toren, lijkt de ringmuur opgetrokken uit baksteen (fig. 5). Dit houdt in dat de ringmuur, uitgaande van een bouwdatum van de toren - volgens Schut - in de tweede helft van de 12de eeuw, later moet zijn toegevoegd.¹⁴ Het plateau waar de toren op stond had een doorsnede van 35 tot 40 meter.¹⁵ Het is daarom niet ondenkbaar dat er een voorganger voor de ringmuur is geweest. Bij Kessel is eveneens archeologisch onderzoek verricht maar zijn eveneens geen sporen van een ringmuur aangetroffen (fig. 2). Het kan zijn dat restanten van een ringmuur daar zijn verdwenen bij de sloop en de bouw van het nieuwe kasteel. Bij Stein, Bronkhorst, Ooij (Gld.) en Altena ontbreekt een archeologisch onderzoek, waardoor er over het solitair staan van deze torens geen uitspraak gedaan kan worden. Weliswaar zijn er topografische afbeeldingen uit de 17de-18de eeuw bekend van deze kastelen, maar deze geven geen uitsluitel. Zo staat de toren van Ooij op deze tekeningen solitair, maar dat zegt niets over de oorspronkelijke toestand (fig. 1). Het ruime plateau waarop de toren staat laat een ommuring toe. Bij Bronkhorst staat de toren binnen een ommuring, maar kan uit de topografische afbeeldingen niet worden afgeleid of beide gelijktijdig tot stand zijn gekomen. Ook hier laat het ruime plateau waarop de toren staat een ringmuur in eerste fase toe.

Van de twee torens in Valkenburg is het zeker dat zij binnen een ommuring stonden. Het is gezien het voorgaande niet ondenkbaar dat alle vroege torens in oorsprong binnen een ommuring stonden in tegenstelling tot de latere woontorens.

5.4 Vroege en late torens in Noordwest Europa

In Duitsland onderscheidt Zeune, zoals hierboven gebleken is, twee periodes in de bouw van

Figuur 3 Reconstructie van de toren van Didam op basis van een inventaris uit 1556.¹² Tekening auteur 2010

Figuur 4 Kasteel Bronkhorst met in het midden op de achtergrond de toren waaruit het kasteel is ontstaan. Tekening C. Pronk 1730. RKD, inv.nr. Gld. III C6-805

¹² AHB. inv.nr 1146, gepubliceerd bij Van Schilfgaarde 1935.

¹³ Schut 2002.

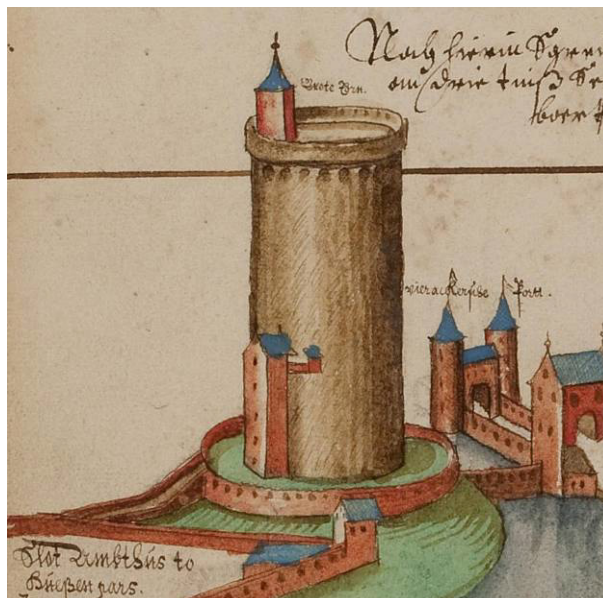
¹⁴ Schut 2002, 210.

¹⁵ Schut 2002, 204.

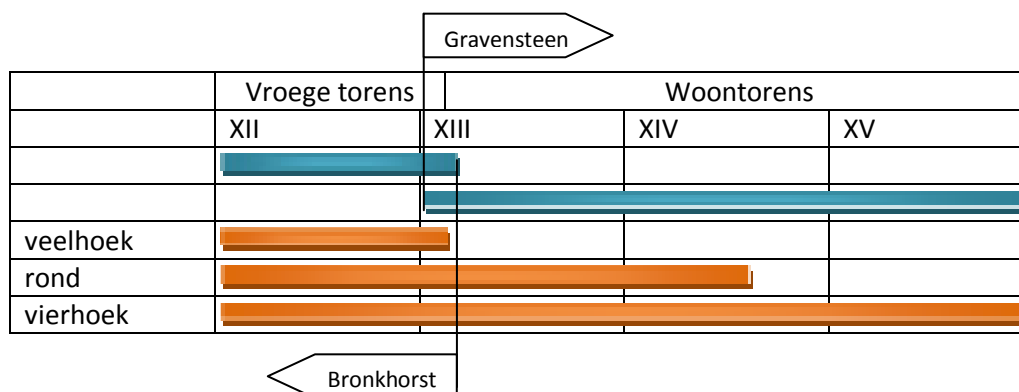
woontorens.¹⁶ Dat de torens uit beide periodes woontorens - Wohntürme - worden genoemd kan verklaard worden uit het feit dat in Duitsland torens die als zelfstandige bouwkundige eenheid bewoonbaar zijn woontorens worden genoemd, ongeacht of ze solitair staan of niet. Of de verschillen tussen vroege en late torens in Duitsland, afgezien van het hierboven genoemde verschil in overwelfing van de kelder, te maken hebben met een verschil in opdrachtgevers of functie blijkt niet uit de literatuur.

In Groot Brittannië worden twee verschillende soorten torens onderscheiden, de keeps en de tower houses. Hoewel de keep gerekend kan worden tot de vroege torens en de tower house tot de late torens, worden keeps nog gebouwd tot in de 15de eeuw.¹⁷ De keep is de hoofdtoren van een groter kasteel en stond dus over het algemeen niet solitair. De tower houses stonden vaak wel solitair. In Ierland wordt ook een onderscheid gemaakt tussen de keep en de tower house.¹⁸ In beide landen ligt het bouwkundige verschil vooral in de grotere maat van de keep en hebben laatstgenoemde vaak een onderverdeling per bouwlaag. Daarnaast staan de keeps ook hier meestal binnen een ommuring. In Vlaanderen en Wallonië wordt voor zover bekend geen onderscheid gemaakt tussen vroege en late torens.

Uit de beschikbare literatuur valt op te maken dat in de meeste landen rondom Nederland twee periodes in de bouw van torens worden onderscheiden, maar dat het onderscheid hoofdzakelijk vanuit het gebouw wordt benaderd en niet vanuit de functie of de opdrachtgever. Daar waar iets over de functie wordt gezegd, wordt hoofdzakelijk verwezen naar de toren als statussymbool.

Figuur 5 De toren te Huissen op een kaart uit 1577. Het verschil in kleur tussen de tufstenen toren en de overige bebouwing doet vermoeden dat die laatste is opgetrokken in baksteen. GA, Toegangsnr. 0367, Domeinadministratie Huissen, inv.nr. 10

Figuur 6 Overzicht van de overgang van vroege toren naar woontoren en het voorkomen van verschillende vormen.

¹⁶ Joachim Zeune in zijn lezing *Towerhouse Architecture in Southern Germany* op het symposium "'A House Such as Thieves Will Knock At'. The Tower as Late Medieval Lordly Residence', Stirling 19 juni 2010. Zie bijvoorbeeld ook Böhme, Von der Dollen, Kerber et al. 1999, 61 e.v.

¹⁷ Liddiard 2005, 59.

¹⁸ McNeill 1997.

Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat er in Nederland twee periodes zijn geweest waarin hoofdburchten in de vorm van een toren zijn gebouwd. De torens uit de eerste periode, de vroege torens, zijn gebouwd door kleine dynasten, feodale machthebbers die in sociaal opzicht de gelijken waren van bijvoorbeeld de graven van Gelre of Holland.¹⁹ De torens uit de tweede periode zijn gebouwd door de lage adel of de ministerialen. Bouwkundig gezien verschillen de torens uit beide perioden van elkaar. De vroege torens zijn groter in maat en hebben veelal een afwijkende vorm ten opzichte van de woontorens: vaker rond of veelhoekig. Hoewel het niet van alle torens bekend is, lijkt het er toch op dat zijn vrijwel allemaal niet solitair stonden. Ook in dat opzicht verschillen ze dus van de woontorens. Gelet op deze verschillen worden de vroege torens niet opgenomen in dit onderzoek en worden ze niet tot de woontorens gerekend.

Het is goed mogelijk dat de bouwers van de woontorens de vroege torens tot voorbeeld hebben genomen, reden waarom bijvoorbeeld woontorens als Duurstede en Zuilen met hun dikke muren sterk lijken op een toren als Bronkhorst. Wellicht mag deze laatste gezien de uitvoering in baksteen en de late datering gezien worden als een overgang van vroege torens naar woontorens (fig. 6). Als eerste woontoren, de eerste solitaire toren op een eigen omgracht eiland, geldt het Gravensteen in Leiden, gebouwd rond 1200 (fig. 6).²⁰

¹⁹ Janssen m.m.v. Hermans 1996, 34.

²⁰ Daarbij zij wel opgemerkt dat deze toren niet is gebouwd door iemand van lage adel, maar juist van hoge adel.